

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ
ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ
ГРЕЦЬКИЙ ФОНД КУЛЬТУРИ (ОДЕСА)

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XII

ОДЕСА
ОНУ
2018

УДК 94(100)“-04/17”(08)

C773

Рекомендовано до друку Вченою радою
факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 1 від 24 січня 2018 р.

Рецензенти:

- І. В. Бруйко** – д.і.н., директор Одеського археологічного музею НАНУ;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії та методології пізнання
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- І. В. Немченко** – к.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
ОНУ імені І. І. Мечникова, головний редактор;
О. Б. Дьомін – д.і.н., зав. кафедри нової та новітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. М. Дзиговський – д.і.н., професор кафедри археології та етнології України
ОНУ імені І. І. Мечникова;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. М. Лугувий – к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
С. А. Булатович – к.і.н., доцент;
С. Б. Охотніков – к.і.н., зам. директора Одеського археологічного музею НАНУ;
М. Д. Руссев – доктор хабілітат історії, професор Вищої антропологічної школи
(Кишинів, Молдова);
О. В. Смигтина – д.і.н., зав. кафедри археології та етнології України
ОНУ імені І. І. Мечникова;
С. Б. Сорочан – д.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Стародавнє Причорномор'я. Випуск XII / Голов. ред. І. В. Немченко. –
C773 Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018. –
632 с.

ISBN 978-617-689-251-9

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XII читань пам'яті професора П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, яка відбулась в ОНУ імені І. І. Мечникова 12-13 березня 2018 р. Випуск містить статті з проблем нумізматики, історії та археології Північного Причорномор'я, античної та середньовічної історії, візантинознавства, історії Європи раннього модерного часу, історіографії тощо. I–X випуски збірки виходили під назвою «Древнее Причерноморье».

УДК 94(100)“-04/17”(08)

ISBN 978-617-689-251-9

© Колектив авторів, 2018
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2018

¹³ Videyko, M. 1999. Radiocarbon dating chronology of the Late Tripolye culture // *BALTIC-PONTIC STUDIES*, 7. Poznan: P. 34-71.

¹⁴ Evžen Neustupný Polygons in Archeology. – URL: <https://www.kar.zcu.cz/texty/polygony/text.htm> (дата звернення 20.12.17).

¹⁵ Петренко В. Г., Кожухарь В. К. Новые археологические памятники, разведанные в долине Кучургана // *МАСП*. 2011. Вып. 11. С. 357.

¹⁶ Петренко В. Г. Усатовская культура // *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. С. 208.

¹⁷ Там же. С. 177.

С. Ковбасюк (Київ)

**«КОЛИ ЗАПИТАЮТЬ ВАС ВАШІ СИНИ...»:
ІКОНОГРАФІЧНІ НОВАЦІЇ У «ПЕСАХУ» ХЕЙБРЕХТА
БЕЙКЕЛАРА 1563 р. ТА РЕФОРМАЦІЙНИЙ ДИСКУРС**

Вступ

Серед нечисленних картин Хейбрехта Бейкелара, які на сьогодні відомі мистецтвознавцям, є зображення першого Песаху, ритуальної вечері, звершеної євреями перед виходом з Єгипту (Іл. 1). Її провенанс можна прослідкувати починаючи з XIX ст. до сучасності, коли 26 січня 2012 р. вона була продана приватному колекціонеру на аукціоні Сотбіс у Нью-Йорку (лот 105). «Песах» є характерним для творчої манери Хейбрехта: висока лінія горизонту дозволяє глядачу бачити всю сцену у найменших деталях, масивні, майже скульптурні фігури стоять навкруг столу з пасхальною вечерею – ягнятком на гірких травах, відповідно із старозаповітною постановою; реалістична передача текстур тканин. На базі однієї з колон ми бачимо надпис «Exodi 12. Ao. 1563». Перша його частина вказує на 12 главу книги Вихід, де встановлюється ритуал Песах, а друга – засвідчує дату створення картини.

«Песах» Бейкелара є за своїм характером одночасно традиційним та інновативним. По-перше, він є першим самостійним зображенням Песаху у нідерландському живописі, а не частиною типологічного чи наративного циклу. По-друге, художник вводить в композицію нову фігуру – хлопчика, який звертається до чоловіка похилого віку із питальним жестом, до чого його підштовхує матір.

Методи

Зважаючи на художній та соціальний контекст твору, ми дослідимо, у чому полягала причина як змін в іконографії, так і самого факту зображення Песаху як окремого сюжету саме у 1563 р., яким художник датував картину. Для досягнення поставленої мети ми піддамо картину Х. Бейкелара формально-стилістичному, іконографічному та іконологічному аналізу, проводячи водночас аналогії з картинами більш ранніх або сучасних Бейкелару художників.

Результати

Відомості про життя та творчість Хейбрехта Бейкелара на сьогодні край обмежені та не відзначаються надійністю.

Хейбрехт Бейкелар ще у 1911 р. був ідентифікований як автор низки робіт, атрибутованих раніше «Монограмісту НВ»¹. Вчені вважають, що Хейбрехт, разом зі своїм більш відомим братом Йохимом (Joachim), на початку кар'єри працював у майстерні Пітера Артсена (1508–1575), одного із засновників побутового жанру в нідерландському живописі. Коли Артсен повернувся до Амстердаму у 1557 р., Хейбрехт залишився працювати з братом, який очолив майстерню. У 1560-х, за припущенням Яна Брюйна, художник працював асистентом Антоніса Мора², придворного портретиста намісників Габсбургів. У середині 1570-х рр. де Брюйн знаходить сліди перебування Бейкелара у Бордо³.

Точно відомо, що після цього Хейбрехт повертається до Антверпену, де у 1577 р. одружується, а у 1579 р., дуже пізно, за мірками того часу, вступає у Гільдію Св. Луки.

У 1585 р., після Падіння Антверпену, Хейбрехт залишає місто, вирушивши до Великої Британії, де стає придворним художником графа Лестерського. Остання згадка щодо художника припадає на 1605 р., який і прийнято вважати роком його смерті⁴.

Для інтерпретації художнього спадку майстра дослідник при встановленні кола професійного спілкування може фактично спертися лише на формально-стилістичний аналіз та, при ідентифікації релігійних поглядів, на факт, що Бейкелар покидає Антверпен у 1585 р. та перебирається до Великої Британії. Безперечно, Хейбрехт Бейкелар належав до прихильників Реформації, які не могли уявити своє подальше життя в умовах панування католицьких Габсбургів і, особливо, нетерпимого Філіпа II. Багато хто з його співвітчизників покинув Південні Нідерланди на користь або Республіки Об'єднаних Провінцій, або Великої Британії. Якщо в Північних Нідерландах на художника чекала жорстка конкуренція, то у Британії ситуація була більш сприятливою – там існував великий попит на нідерландський живопис та майстрів⁵.

Щоби зрозуміти, в чому Бейкелар залишався у межах іконографічної традиції, а в чому – пішов далі, ми можемо коротко звернутись до витоків зображення Песаху в нідерландському мистецтві.

Авторство першого відомого нам у станковому мистецтві Нідерландів Песаху належить Дірку Баутсу (1415–1475). Він був виконаний як частина великого вітваря, замовленого лувенським братством Св. Причастя. Такі братства існували у багатьох нідерландських містах⁶, бо, поряд із культом Богородиці та святих-покровителів певних професій, свхаристичний культ був неодмінною

рисую пізньосередньовічного релігійного життя⁷, особливо у контексті руху «нового благочестя», розповсюдженого на територіях Нідерландів та Німеччини⁸.

Згідно з умовами контракту⁹, Баутс мав зобразити на центральній панелі Таємну вечерю, а на двох інших стулках – сцени зі Старого Заповіту, які вважались, з точки зору теологів, передвісниками жертви Христа: Зішестя манни Небесної, приношення Мелхіседека біля воріт Саліму, сон Ілії у пустелі та, звичайно, сам Песах.

Художник вибрав для зображення найперший Песах, дослівно слідуючи у його візуалізації біблійним настановам: «А їсти його будете так: стегна ваші підперезані, взуття ваше на ногах ваших, а палиця ваша в руці вашій, і будете ви їсти його в поспіху. Пасха бо це Господня (Вих 12: 11). Саме тому євреї споживають трапезу стоячи, – так майстер передав поспіх та їх готовність у будь-який момент вирушити у дорогу. Також на святковому столі бачимо хліб, запеченого агнца та вино (Вих 12: 9-10).

Традиція зображення Песаха в момент його встановлення, заснована на іконографічній схемі Дірка Баутса, не тільки була продовжена у подальших візуалізаціях нідерландських майстрів, але й зазнала промовистих змін.

Найбільшу популярність, як уже було відзначено, євхаристичні сюжети, зокрема Таємна вечеря і Песах як її прототип, набувають в 20-х рр. XVI ст. в мистецтві Антверпенських маньєристів. Однак художники не обмежуються репліками іконографічної схеми Баутса, синтезуючи натомість іконографію Песаха і Таємної вечері. Ця особливість ренесансної іконографії проявилася у вівтарі анонімного Майстра Антверпенського Поклоніння, від якого збереглись, на жаль, лише дві стулки: на одній зображена Таємна вечеря, на іншій – зустріч Христа з сотником в Капернаумі і оздоровлення Ним слуги сотника. Таємна вечеря представлена Майстром як Песах: Христос і його учні стоять навколо святкового столу, з палицями подорожніх у руках.

Ця нетипова композиційна схема була використана у реформаційному євхаристичному дискурсі. Для видань гуманіста Аларда Амстердамського художник Якоб Корнеліс ван Оостсанен створив гравюру, на якій знову-таки Таємна вечеря зображалась як Песах.

Водночас Песах не зникає з візуальної культури Нідерландів як окремий сюжет, підтвердженням чого є гравюри Мартена ван Клеве, Артгена ван Лейдена та ін.

Отже, Хейбрехт Бейкелар писав Песах в умовах відносно іконографічної нестабільності цього сюжету. Ми можемо назвати три основні, на наш погляд, причини подібної нестабільності. По-перше, схема Дірка Баутса вже не відповідала візуальній культурі Нідерландів другої половини XVI ст. – цьому заважала властива їй статичність, зайва урочистість. Натомість, завдяки поширенню італійського маньєристичного мистецтва, через твори нідерландських художників-романістів стверджувались нові стандарти пластичної виразності, колориту та композиційних рішень.

По-друге, не менш важливу роль відігравали теологічні дебати щодо сутності Таємної вечері, у яких завжди фігурував Песах як її найближчий старозавітний прототип. Численні трактати реформаційного та контрреформаційного спрямування наводнювали Нідерланди, а переклад на народну мову робив їх доступними значно ширшому колу читачів.

По-третє, саме у 1560-х рр. найбільшої гостроти набувало «Die Bilderfrage» – питання про те, що і як можна зображувати¹⁰. До його вирішення долучились і послідовники нового вчення, і католицькі теологи. У той же час художники намагались власними силами вийти з непростой ситуації, коли їм необхідно було творити у конфесійно розділеному суспільстві. Особливо це стосувалось художників-кальвіністів, які шукали можливості, не відмовляючись від мистецтва, узгодити його зі своїми релігійними переконаннями та бажаннями замовників.

Невеликий художній доробок Хейбрехта Бейкелара демонструє синтез усіх трьох факторів. «Песах», «Різдво», «Несіння хреста» та «Блудний син» несуть на собі карб секуляризованої образності і трактовані майже повсякденно.

«Песах» постає перед глядачем у деталях завдяки високій лінії горизонту. Попри масивність фігур, персонажі сповнені динамізму, активно взаємодіють один з одним. Вони вже позбавлені статичності Баутсівської композиційної схеми. Варто відзначити і ренесансний декор інтер'єру, запозичений Бейкеларом з трактату італійського архітектора Себастьяно Серліо¹¹.

Біблійне джерело сюжету художник позначив прямо на колоні як «Exodus 12», а під ним вказав дату створення картини – 1563. Наратив-джерело вказане не випадково: Бейкелар не тільки, як і Баутс до нього, точно зобразив необхідні елементи Песаху – запечене ягня, прісний хліб, гіркі трави, ціпки, але і хлопчика, що звертається з ним запитанням до літнього чоловіка. Питання, необхідне для початку седеру, згадується в книзі Виходу (Вих 12: 26-27): «26. І станеться

коли запитають вас ваші сини: Що то за служба ваша? 27. то відкажете: Це жертва Пасха для Господа, що обминув був доми Ізраїлевих синів в Єгипті, коли побивав Єгипет, а доми наші зберіг». Так, в «Песаху» Хейбрехта Бейкелара з'єдналися два часи: сьогодення – момент встановлення, найперший Седер, і майбутнє – всі наступні седери-спогади, проведення яких знаменує хлопчик.

Чому ж Бейкелар змінює іконографію «Песаха», вводячи туди хлопчика? І чому це єдина картина, яку він датував, хоча і не підписав?

На нашу думку, при відповіді на поставлене питання варто відштовхуватись від дати, власноруч поставленої художником на видному місці – 1563 р. Чим вона могла бути важлива і чому з'являється саме у Песаху, а не в іншій картині? Найбільш вірогідне припущення, у 1563 р. відбулась подія, яку художник бажав би увічнити, і вона якимось чином була пов'язана з сюжетом самої картини. Враховуючи реформаційні погляди Бейкелара, ми пропонуємо наступну інтерпретацію. У 1563 р. у Німеччині був виданий Хайдельберзький катехізис¹², один із головних віросповідних документів реформованої церкви. Катехізис того ж року був перекладений нідерландською Пітером Датеїном (Petrus Datheen). Катехізис вміщав 129 запитань та відповідей на них. Особливе місце (запитання 66-82) у ньому займало вчення про два таїнства – Хрещення та Причастя, які трактувались як знаки та нагадування на протигагу католицькій догматиці (зокрема, щодо Трансубстанції): «75. Як Вечеря Господня символізує та закріплює те, що ти розділяєш у єдиній жертві Христа на хресті та усіх Його дарах?

Таким чином: Христос наказав мені та усім віруючим їсти від зламаного хліба та пити з цієї чаші на згадку про Нього. Цим наказом він пообіцяв наступне: По-перше, так ясно, як я бачу своїми очима, хліб Господній був зламаний заради мене та чаша – дана мені, а Його Тіло було видане за мене та Його Кров була пролита за мене на хресті. По-друге, так само істинно, як те, що я отримую з рук служителя та смакую вустами хліб та чашу Господні як істинні знаки Христового Тіла і Крові, є те, що своїм розп'ятим тілом та пролітою кров'ю Він насичує та овіжає мою душу для вічного життя»¹³.

Таке трактування було напряму пов'язано з Песахом. Ще у 1520-х рр. швейцарські реформатори Ульріх Цвінглі та Йоган Еколампадій ствердили символічний характер Євхаристії – вона розглядалась як спомин жертви Христа¹⁴. Еколампадій в якості аргументу наводив принцип звершення Песаха¹⁵. Якщо Бог настановив євреїв кожного року в якості спомину їх виходу з Єгипту відзначати

Песах, то, оскільки Таємна вечеря була за своїм характером сedarом, вона має такий же символічний характер. Єдина зміна – відгоді християни мали, за наказом Христа, звершувати Євхаристію як спомин про Його відкупну жертву. Таким чином, саме Песах ставав головним аргументом на користь символічного трактування Євхаристії («significat») ¹⁶, яке і було затверджене у Хайдельберзькому катехізисі.

Чи прижилася іконографічна новація Хейбрехта Бейкелара у нідерландському мистецтві?

Нам вдалось віднайти лише два подібні приклади. Перший це «Песах» Хендріка Ассвера ван Монфорта (Hendrik Assverus van Moontfoort), датований 1564 р. Другий – це килим другої половини XVI ст. (автор картону невідомий). Жоден з них не демонструє іконографічну чи композиційну спорідненість з «Песахом» Хейбрехта Бейкелара. Ці три образи об'єднують виключно наявність хлопчика, і лише на картині Бейкелара та килимі його поза виражає німе питання до дорослих відносно значення трапези.

Тому варто говорити, на наш погляд, про «Песах» Х. Бейкелара як унікальне, дуже особисте трактування сюжету. Хоч ця картина і не стала джерелом популярної композиційної схеми, як це трапилось зі стулкою «Песах» пензля Дірка Баутса, однак започаткувала самостійне зображення седеру у нідерландському станковому живописі.

Висновки і дискусія

«Песах» з'являється в нідерландському живописі як частина типологічного циклу у Вівтарі Св. Причастя Дірка Баутса. Саме у ньому була закладена основа найпопулярнішої до початку XVI ст. його композиційної схеми. У мистецтві Антверпенських маньєристів він переживає еволюцію – іконографія Песаху була синтезована Майстром Антверпенського поклоніння з Таємною вечерею.

У цей же час дискусії відносно сутності Євхаристії, породжені Реформацією, призвели до перегляду і образу Песаху. Він, будучи для теологів старозавітним прототипом Євхаристії, став у працях Цвінглі та Еколамадія головним аргументом на користь символічного трактування євхаристичної Жертви. Таке трактування було у 1563 р. затверджено Хайдельберзьким катехізисом. Саме ця подія, на наш погляд, обумовила новачі в іконографії «Песаху» Хейбрехта Бейкелара. Художник, який буде змушений покинути рідний Антверпен у 1585 р. через прихильність до Реформації, закарбував у своєму «Песаху» ствердження нового вчення, «вихід з Єгипту» «хибної» католицької Церкви на шлях до землі обітованої нової, Реформаційної церкви, «очищеної» від зловживань та невідповідних Писанню догматів.

Монументальність фігур, їх виразна жестикуляція підкреслюють урочистість події, яка відбувається. І не випадково з'являється хлопчик – символ наступних поколінь, яким батьки зможуть відповісти словами з книги Вихід, подібно до євреїв: «...коли завтра запитає тебе син твій, говорячи: Що то? то відповиси йому: Силою Своєї руки вивів нас Господь із Єгипту, із дому рабства» (Вихід 13:14).

¹ Sievers J. Joachim Bueckeleer, in: *Jahrbuch der preußischen Kunstsammlungen*, 32, 1911, P. 210–212.

² Bruyn J. Hubert (Huybrecht) Beuckelaer, an Antwerp portrait painter, and his English patron, the Earl of Leicester // *Leids Kunsthistorisch Jaarboek* 13. 2003. P. 89.

³ Ibid.

⁴ Ibid. P. 91-92, 102-103

⁵ Curd M.B.H. *Flemish and Dutch Artists in Early Modern England: Collaboration and Competition, 1460-1680*. London, 2017. P.4.

⁶ McNamee M. *Vested Angels: Eucharistic Allusions in Early Netherlandish Paintings*. Leuven, 1998. P. 19.

⁷ Herwaarden J. van. *Religion and Society: The Cult of Eucharist and the Devotion to Christ's Passion* // Herwaarden J. van. *Between Saint James and Erasmus: Studies in Late-Medieval Religious Life: Devotions and Pilgrimages in the Netherlands*. Leiden, 2003. P. 15-35.

⁸ Jeep J.M. *Medieval Germany: An Encyclopedia*. New York-London, 2001. P. 535.

⁹ Stechow W. *Northern Renaissance Art. Sources and Documents*. Northwestern University Press, 1999. P. 10-11.

¹⁰ Jonckheere K. *The Image Debates* // Jonckheere K. *Antwerp Art after Iconoclasm. Experiments in Decorum*. Brussels, 2012. P. 31-43.

¹¹ Cleland E. A. H. *Grand Design: Pieter Coecke van Aelst and Renaissance Tapestry*. Metropolitan Museum of Art, 2014. P. 88-90.

¹² Bierma L. D. *The Theology of the Heidelberg Catechism: A Reformation Synthesis*. Louisville, 2013. P. 131.

¹³ *The Heildelberg Catechism* // Bierma L.D. *The Theology of the Heidelberg Catechism...* P. 167.

¹⁴ Armstrong D. *Biblical Catholic Eucharistic Theology*. Raleigh: Lulu.com, 2014. P. 27, 95-97.

¹⁵ Gordon B., Mc Lean M. *Shaping the Bible in the Reformation: Books, Scholars and Their Readers in the Sixteenth Century*. Leiden: BRILL, 2012. P. 96.

¹⁶ *A Companion to the Eucharist in the Reformation*. Leiden, 2013. P. 493.

<i>Немченко І. В.</i> До 55-ліття кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.....	5
<i>Избаиш-Гоцкан Т. А.</i> Антиковедение на кафедре истории древнего мира и средних веков.....	16
<i>Чепіженко В. В.</i> Розвиток медієвістики на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ (до 2000 р. – ОДУ) імені І. І. Мечникова.....	23
<i>Агульников С. М.</i> Планировка и топография могильников белозерской культуры в Нижнем Подунавье.....	39
<i>Алексеев В. П., Лобода П. Г.</i> Редкие и неизданные варианты монет античных городов Северного Причерноморья.....	44
<i>Андрух С. И., Тоцев Г. Н.</i> Сорокина Балка – новый памятник археологии в Нижнем Поднепровье.....	50
<i>Боднарюк Б. М.</i> Західноєвропейський премілленаризм XVII ст.: відродження апокаліптичних настроїв та віри у земне царство Христа на тлі Тридцятирічної війни й англійської пуританської революції.....	52
<i>Бойко-Гагарин А. С., Корпусова И. В., Янов Д. М.</i> Некоторые особенности обращения османских юзлуков на территории княжества Валахия в 1810-1811 гг.....	57
<i>Бондаренко Д. В., Смирнов О. І.</i> Археологічні дослідження зольника № 2 Вікторівського святилища в 2017 р.....	70
<i>Буйських С. Б.</i> Хора Ольвії – історико-археологічний релікт давньогрецької колонізаційної епохи у Нижньому Побужжі.....	78
<i>Булатович С. А.</i> Из истории изучения античного Никония.....	82
<i>Бурдо Н. Б.</i> Антропоморфна пластика усатівської культури.....	87
<i>Бьяджи П.</i> Малоизвестные материалы к хронологии грота Буран-Кая III (Украина).....	97
<i>Вар`ян О. О.</i> Ставлення до дитинства в Афіньському полісі архаїчного та класичного періодів.....	102
<i>Вертієнко Г. В.</i> До питання про метал в Авесті.....	108

<i>Відейко М. Ю.</i> Сакральні будівлі Центральної та Південно-Східної Європи у V тис. до н.е.....	117
<i>Вус О. В.</i> Кастеллум Сиваг-Кермен – погранична крепость Византиї в Юго-Западной Таврике.....	123
<i>Главенчук А. В.</i> Новые данные о пигментных охрах из раскопок Анетовки 2.....	131
<i>Горбаненко С. А.</i> Перші цілеспрямовані палеоетноботанічні розшуки на Більському городищі.....	138
<i>Грабовская О. В.</i> Історичні обставини початку використання цегли у Вінниці.....	146
<i>Гребцова И. С.</i> Сюжеты античной истории и мифологии в творчестве европейских художников XVIII – первой половины XIX ст.....	153
<i>Гулюк Є.</i> Зміни статусу історії та структури історичного знання в освітній системі єзуїтів у середині XVIII ст.....	160
<i>Гуменний В. Л.</i> Військові гарнізони на території Близького Сходу і парфянські кампанії Риму у II – на початку III ст.н.е (за епіграфічними джерелами).....	166
<i>Дёмин О. Б.</i> Собрание наследства: медиевистика в современной Украине (1992–2016 гг.).....	171
<i>Демченко О. В.</i> Просторова організація поселень пізнього мезоліту – раннього неоліту в районі Дніпровських порогів.....	178
<i>Дергачева Л. В.</i> Клад средневековых молдавских монет XIV века, найденный на территории республики Молдова.....	185
<i>Димидюк Д. А.</i> Фортифікації та облогова техніка Багратидської Вірменії кінця IX – середини XI ст. (на основі писемних джерел).....	191
<i>Добролюбский А. О.</i> Остатки и следы Джинестры на одесских берегах.....	199
<i>Домановська М. Є.</i> Філологічний вектор розвитку візантиністики у Харківському університеті (середина XIX – початок XX ст.).....	208

<i>Домановский А. Н.</i> К вопросу о нарушителе арабо-византийского договора 689 г.....	214
<i>Diaconu V., Gafincu A.</i> Multidisciplinary research dedicated to the Late Bronze age from the space between the Carpathians and Prut (Romania).....	220
<i>Дятлов В. О.</i> Герцогиня Здена Саксонська та її син Георг. Виховання християнського князя.....	227
<i>Заплетнюк О. А.</i> Роль фараона Ехнатона у культурі Атона за текстами прикордонних стел «раннього проголошення».....	234
<i>Зелинский А. Л.</i> К вопросу о назначении так называемых перстней «птолемеевского типа».....	241
<i>Иванова С. В.</i> Обмен и торговля в древних обществах.....	247
<i>Івченко О. С.</i> Джон Спелмен та Філіп Хантон: два погляди на королівську владу.....	254
<i>Kamadadze K.</i> Porcelain from Gonio fort.....	261
Клюшинцев В. Н. <i>Гребенников В. Б.</i> К вопросу о развитии металлургии и металлообработки в эпоху бронзы в Нижнем Побужье.....	269
<i>Ковальський Л. С., Голдаєв С. Г.</i> Заповнюючи прогалини на карті енеоліту степової Одещини: пізньотрипільська випадкова знахідка з долини ріки Кучурган.....	276
<i>Ковбасюк С.</i> «Коли запитають вас ваші сини...»: іконографічні новачі у «Песаху» Хейбрехта Бейкелара 1563 р. та реформаційний дискурс.....	283
<i>Колесниченко А. Н.</i> Стекланные сосуды закрытых форм VI-I вв. до н.э. в сакральных контекстах Средиземноморья и Северного Понта.....	291
<i>Красножон А. В.</i> Два документа 1593 г. о ремонтных работах в Хаджибее.....	298
<i>Крижанівський А. Л.</i> Метрологічні показники монет львівського монетного двору XIV-XV ст.....	304
<i>Левченко В. В.</i> Мифы и реалии биографии профессора А. Г. Готалова-Готлиба (1866–1960).....	312

<i>Лиман С. И.</i> Французская средневековая история и историография в творчестве профессора Харьковского университета М. Н. Петрова (1826-1887).....	320
<i>Лобанова М. А., Нестеренко О. В.</i> Нова пам'ятка катакомбної культури в Одеській області.....	327
<i>Луговий О.М.</i> Візантійські послы у Снятині 1415 року.....	332
<i>Мельников О.Н.</i> Серебряный статер Гигиэнонта в монетном деле и в нумизматике Боспора.....	339
<i>Mielczarek M.</i> From the history of archaeology in Odessa. Józef Czaki (1857-1936), a forgotten collector of antiquities.....	349
<i>Моусеенко Н. С.</i> Сребреники Святополка: итоги тысячелетия.....	353
<i>Мызгин К. В., Филатов Д. А.</i> Находки ауреусов зурпаторов III века на территории Украины.....	354
<i>Николаев Н. И.</i> Кто был советником царя Скилура в Неаполе Скифском?.....	368
<i>Одрін О. В.</i> Північнопонтійська торгівля зерном: друге життя давніх концепцій.....	375
<i>Отрешко В. М.</i> О тенденциях развития археологии.....	381
<i>Охотников С. Б.</i> Сотрудничество ученых Одессы и Польши в изучении археологии и древней истории Северного Причерноморья.....	384
<i>Охріменко О. С.</i> Уривок невменної нотації з оправи рукопису «Miscellae quodlibeticae pro IWM».....	392
<i>Папанова В. А., Зиновьева Т. А.</i> Склеп с росписью на некрополе Ольвии: проблема фиксации и интерпретации памятника.....	396
<i>Пересунчак О. С.</i> Нові пам'ятки археології в басейні р. Могилянка.....	408
<i>Пилипчук Я. В.</i> История Золотой Орды в хронике Ульриха Рихенталя.....	413
<i>Пиструил И. В.</i> Изделия с резцовым сколом на эппалеолитических памятниках Северо-Западного Причерноморья (некоторые предварительные выводы).....	416
<i>Плешивенко А. Г.</i> Забытые раритеты.....	422

<i>Подрез Ю. В.</i> Дипломатична діяльність уряду П. Орлика щодо Франції та Османської імперії в 1710 році.....	430
<i>Полищук Л. Ю., Кіосак Д. В.</i> Нові матеріали до історії археологічного вивчення Південного Побужжя.....	436
<i>Попова Т. Н.</i> В. Э. Крусман: епоха и наука под скальпелем историка.....	446
<i>Попович С., Чобану И.</i> Раскопки кургана № 8, у с. Александру Иоан Куза (Кагульский р-н, республика Молдова).....	453
<i>Прохорова А. Ю.</i> Французька політика Англії під час північного повстання 1569 р.....	457
<i>Руссев Н. Д.</i> Белгородский мученик Иоанн Новый и религиозная жизнь Молдавии начала XV в.....	463
<i>Рябцева С. С.</i> О некоторых специфических чертах головных уборов населения балканского региона в X–XIV вв.....	470
<i>Савельева Е. С.</i> Терракотовая статуэтка римского воина из Картала...	481
<i>Самойлова Т. Л.</i> Контакты Родоса и Тиры в эллинистическое время по данным керамической эпитафии.....	485
<i>Секерська О. П.</i> Тваринництво та полювання в господарстві населення античного часу межиріччя Дунаю та Південного Бугу.....	487
<i>Сминтина О. В.</i> Екологічна історія дописемної доби: актуальні питання сучасних досліджень.....	494
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М., Снитко О. В.</i> Про історію однієї лапідарної пам'ятки, знайденої біля Ольвії.....	500
<i>Снитко И. А.</i> Проблемы архитектурной идентификации фрагментарно исследованных архитектурно-археологических памятников.....	505
<i>Сурду В. В.</i> Особенности погребальных сооружений ямной культуры Карпато-Поднестровья.....	512
<i>Тарасенко Н. А.</i> Фрагменты древнеегипетской Книги мертвых в Украине.....	517
<i>Тоцький П. М.</i> Становий статус церкви в королівській Франції напередодні Революції.....	524
<i>Тоцев А. Г.</i> Крымско-русские торговые отношения в XV в.....	531

<i>Туровский Е. Я.</i> Государственное устройство античного Херсонеса.....	534
<i>Федченко С. Е.</i> Функції та місце сексуальності у римському зображальному мистецтві.....	539
<i>Фомин М. В.</i> Трансформация обряда крещения и ее отражение в архитектуре Херсонеса-Херсона.....	547
<i>Khalvashi M., Aslanishvili L., Kakhidze E.</i> Garrisons on the edge of Imperium Romanum.....	553
<i>Харламова А. О.</i> Результати картографування середньовічних кам'яних статуй в басейні середньої течії Сіверського Дінця.....	558
<i>Хахеу В.</i> К вопросу о погребальном обряде позднегальштатского времени днестровско-карпатского региона (конец VII–V вв. до Р.Х.).....	566
<i>Циватый В. Г.</i> Внешнеполитическая и дипломатическая институционализация Европы раннего нового времени глазами современника: Франческо Гвиччардини о концептах «война» и «мир» в исторической памяти.....	573
<i>Чекунина Н. В.</i> К истории формирования коллекции древнерусских монет одесского археологического музея НАН Украины.....	580
<i>Черниенко Ю. А.</i> К вопросу об информативности предметов металлопроизводства для анализа проблем генезиса сабатиновской культуры.....	585
<i>Черных И. Д.</i> Цивилизации «осевого времени» в научном наследии Ш. Эйзенштадта.....	592
<i>Шевцов С. П.</i> Структурные средства изображения Перикла у Фукидида.....	596
<i>Шевченко О. Б.</i> Сарматські «амазонки»: чинники, що спонукали появу історіографічного міфу, та реальність сьогодення.....	603
<i>Янко А. Л.</i> Расенна чи Ратуменна?: Дещо про епоніма і самоназву етрусків.....	609
<i>Ярош О. А.</i> Витоки і розвиток британського орієнталізму у першій половині XVII ст.....	615
Перелік скорочень.....	622